

КОНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ БЕЗПЕКИ ВИКОРИСТАННЯ ЯДЕРНОЇ ЕНЕРГІЇ

Статтю присвячено дослідженню конституційних аспектів правового регулювання безпеки використання ядерної енергії та висвітленню особливостей його розвитку.

Ключові слова: безпека використання ядерної енергії, ядерна безпека, національна безпека, міжнародна безпека.

Коцюба Р. А. Конституционные аспекты развития правового регулирования безопасности использования ядерной энергии.

Статья посвящена исследованию конституционных аспектов правового регулирования безопасного использования ядерной энергии и освещению особенностей его развития.

Ключевые слова: безопасность использования ядерной энергии, ядерная безопасность, национальная безопасность, международная безопасность.

Kotsiuba R. O. Constitutional Aspects of the Development of Legal Regulation of the Safe Nuclear Energy Use.

The article studies the constitutional aspects of legal regulation of the safe nuclear energy use as well as highlights the specificities of its development.

Keywords: safe nuclear energy use, nuclear security, national security, international security.

Тимчасове обмеження суверенітету та територіальної цілісності України зумовили необхідність комплексного перегляду концепції національної безпеки, актуалізували потребу в забезпеченні її дієвості за допомогою міжнародно-правових механізмів. Як засвідчила практика, всупереч правовим вимогам будь-яка держава з ядерним статусом здатна порушити гарантії національної безпеки держави з неядерним статусом, а також підірвати систему стримування між державами з ядерним статусом. Приклад України як держави з неядерним статусом, національну безпеку якої було гарантовано ядерними країнами, виявив низьку ефективність визначеного Будапештським меморандумом формату таких гарантій, загальну кризу традиційної системи ядерної безпеки, історично побудованої на міжнародно-правових угодах, а також необхідність проведення переоцінки сучасного стану європейської безпеки та світової безпеки.

У «Стратегії реформ–2020» серед пріоритетних векторів руху Президент України визначив питання забезпечення сталого розвитку країни та безпеки держави шляхом реформи системи безпеки та оборони [15].

Важливо відзначити, що забезпечення гарантій національної безпеки тісно взаємопов'язане із правовим регулюванням безпеки використання ядерної енергії. В умовах конституційних змін, що відбуваються в Україні, збереження без'ядерного статусу держави є важливою умовою забезпечення її стабільності. Проблеми правового регулювання використання ядерної енергії у різних аспектах досліджувалися у працях Г. І. Балюк, Н. В. Барбашової, А. Л. Деркача, С. В. Єршової, Ю. М. Крупки, Н. Р. Малишевої, О. О. Пашенка, С. Г. Плачкової, О. В. Сушик та ін. Окремим питанням конституційного регулювання безпеки, конституційної безпеки, права національної безпеки присвячено праці А. А. Єзерова, В. А. Ліпкана, А. О. Селіванова, О. В. Скрипнюка та ін.

Водночас конституційні аспекти безпеки використання ядерної енергії не досліджувалися у науці конституційного права. Актуальність такого дослідження після відмов сторін-гарантів від взятих зобов'язань Будапештського меморандуму пов'язана з потребою у розробці нових правових механізмів забезпечення юридичних гарантій національної безпеки для країн, що відмовилися від ядерної зброї.

У нових реаліях, на переконання автора, негайною стала потреба розглянути категорію безпеки як системоутворювальний чинник удосконалення правового регулювання безпеки використання ядерної енергії та обґрунтування необхідності розширення змістової суті поняття «безпеки» в Основному Законі України, формулювання пропозицій щодо подолання амбівалентності національної безпеки держави, а також окреслити шляхи усунення протиріч, що існують між національною безпекою та міжнародною безпекою засобами конституційного регулювання.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей сучасного стану та можливих напрямів розвитку правового регулювання безпеки використання ядерної енергії, висвітленні шляхів та внесенні

пропозицій стосовно удосконалення конституційних засад розвитку правового регулювання безпеки використання ядерної енергії.

Застосування інтегрованого підходу до розуміння безпеки використання ядерної енергії передбачає дослідження військової та енергетичної складових використання ядерної енергії. Це пов'язано з тим, що до певного періоду розвиток правового регулювання історично відбувся відокремлено у напрямках мирного та військового використання ядерної енергії.

Зокрема, забезпечення безпеки використання ядерної енергії охоплює потребу у створенні умов для безпечного, надійного та сталого функціонування ядерної енергетики та її максимально ефективного розвитку, зменшенні техногенного навантаження на довкілля. Після трагічних подій на японській станції «Фукусіма-1» подолання наслідків чергових аварій на мирних атомних електростанціях стало одним із пріоритетних питань подальшого удосконалення забезпечення ядерної та радіаційної безпеки у світі.

Сьогодні окрім потреби удосконалення енергетичної складової використання ядерної енергії та розвитку законодавства у сфері мирного використання ядерної енергії актуальним став пошук нових правових механізмів забезпечення національної безпеки країн, обумовлених військовим аспектом використання ядерної енергії, зокрема, у контексті ефективності юридичних гарантій для країн, що відмовилися від ядерної зброї, та оформлення без'ядерного статусу.

Історично поняття безпеки у сфері мирного використання ядерної енергії до середини 80-тих розглядалося у контексті забезпечення технічної безпеки та дотримання правил технічної експлуатації об'єктів ядерно-енергетичної сфери, а також безпеки персоналу. Такий підхід був характерним для розвитку національного законодавства країн з ядерної енергетикою.

Особливості правового регулювання використання ядерної енергії до 90-их років ХХ сторіччя досліджуються наукою переважно через вплив економічного чинника, пов'язаного з тенденціями розвитку ядерного права в західних країнах, а також у посткомуністичних країнах.

У західних країнах дію механізму правового регулювання було орієнтовано на забезпечення безпечного використання ядерної енергії в мирних цілях, що визначався такими факторами: технологічний та медично-біологічний, тобто вплив джерел іонізуючого випромінювання на людину, що обумовлює специфіку форм і методів правового регулювання відносин, пов'язаних із забезпеченням безпеки персоналу, інших категорій населення і захисту навколишнього середовища; забезпечення безпеки, що означає створення режиму фізичного захисту ядерних та радіоактивних матеріалів; запобігання використанню ядерних матеріалів у військових цілях; приватизація ядерної енергетики; підвищення ролі громадськості та вплив на характер правового регулювання; тісний зв'язок національного законодавства з міжнародними угодами в цій сфері [9, с. 6–8].

Вчені виокремлюють етапи розвитку правового регулювання у капіталістичних країнах відповідно до певних критеріїв. Перший етап, коли ядерна енергія застосовується переважно в медицині, менше – в промисловості, створюються правові норми, спрямовані на захист персоналу від джерел іонізуючого випромінювання, радіоактивних речовин і рентгенівського випромінювання (1930–1945 рр.); на другому етапі (1945–1953 рр.) ядерна енергія застосовується у промисловості військового характеру, водночас приймаються перші закони про використання ядерної енергії, особливістю яких є встановлення державної монополії на ядерну енергію; третій період (1953–1954 рр.) відзначився відмовою від державної монополії та означився початком міжнародного співробітництва ядерних і неядерних держав, створенням транснаціональних корпорацій. Правові норми в цей період регламентують структуру і функції органів управління в сфері сприяння розвитку ядерної енергетики, також розробляються норми з безпеки ядерних установок та матеріалів, радіаційного захисту персоналу, населення, навколишнього середовища, захисту від іонізуючої радіації та норми про цивільну відповідальність за ядерну шкоду [9, с. 10–16].

Водночас у країнах колишнього соціалістичного табору правові дослідження здійснювалися під впливом панування концепції так званого «мирного атому» [10], тобто ідеї повної відсутності небезпеки й ризику для людини та її оточення [3, с. 21]. Як зауважує у цьому контексті Балюк Г. І., проблема необхідності створення адекватного правового регулювання у сфері діяльності всіх суб'єктів ядерно-енергетичної системи в колишньому СРСР ігнорувалася [4, с. 7]. Так, якщо у західних країнах були прийняті закони про використання ядерної енергії, то такого нормативного акта в країнах соціалістичного табору не було. Правове регулювання відносин використання ядерної енергії у цих країнах характеризувалося розрізненістю, відсутністю комплексних актів та відсутністю норм загального наукового характеру (визначення принципів, науково-практичних цілей, завдань, правових особливостей регулювання, оскільки переважав розвиток підзаконних нормативних актів, які

стосувалося лише окремих питань використання ядерної енергії [2]. Переважно, правові дослідження були спрямовані на вивчення локальних проблем і розвитку радіаційно-гігієнічного законодавства.

Особливості розвитку правового регулювання використання ядерної енергії були пов'язані з тим, що ядерна енергетика фактично розвивалась як побічна гілка «гонки озброєння» економічно розвинутих держав з кінця 40-х років ХХ століття. Перші ядерні реактори технологічно призначались для забезпечення виробництва атомної бомби, для чого створювалися різні типи дослідницьких і промислових ядерних установок, призначених для військових цілей (потужності для напрацювання плутонію та енергоустановки для підводних човнів). Розвиток ядерної енергетики представляв собою модернізацію військових прототипів шляхом покращання їх систем безпеки й управління, і тільки з середини 80-х років прототипами реакторів були вже не військові, а енергетичні реактори першого покоління [8, с. 252–261]. Це зумовило впродовж становлення ядерної енергетики появу значної кількості норм, правил, стандартів з ядерної безпеки, а також з радіаційної безпеки, що були спрямовані на забезпечення технічної складової безпеки ядерних установок, ядерних речовин та матеріалів, радіоактивних матеріалів тощо.

Відтак правове регулювання безпеки використання ядерної енергії розвивалося у сфері мирного використання ядерної енергії, зокрема, ядерної енергетики. Незалежно від типу економічної системи країни формувалися та удосконалювалися стандарти ядерної та радіаційної безпеки.

Стосовно сфери військового використання ядерної енергії до 90-их років ХХ ст. слід зауважити, що катастрофічні наслідки застосування ядерної зброї під час Другої світової війни вплинули на розвиток правового регулювання використання ядерної енергії у військовій сфері. На першому засіданні Генеральної Асамблеї ООН 24 січня 1946 року було поставлено питання про заборону використання ядерної зброї та її повного знищення шляхом «виймки з національних арсеналів атомної зброї інших видів зброї масового знищення» та визначення статусу ядерної зброї поза законом. Однак ці прагнення не були реалізовані, й основний науково-промисловий потенціал окремого кола країн було спрямовано на розробку ядерної зброї у післявоєнний період.

В аспекті використання ядерної енергії у військових цілях ядерна безпека формувалася як складова міжнародної безпеки, що досягалася шляхом створення системи гарантій подальшого нерозповсюдження ядерної зброї у світі, передбачених положеннями Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 року.

У зв'язку з наведеними особливостями розвитку правового регулювання до цього часу у науці не сформовано єдності поглядів на визначення галузевої приналежності правових норм, спрямованих на регулювання безпеки використання ядерної енергії. Принагідно відзначимо, що деякі з них є застарілими та не відповідають сучасним вимогам.

Зокрема, до міжнародного ядерного права відносять сукупність принципів і норм регулювання міжнародного співробітництва держав та інших суб'єктів міжнародного права в сфері мирного використання ядерної енергії й попередження небезпеки ядерної війни; її джерелами виступають міжнародні договори, що обмежують розповсюдження ядерної зброї, договори про створення без'ядерних зон, договори про попередження радіоактивного забруднення, відповідальність за шкоду від ядерної діяльності, міжнародні організації зі співробітництва в галузі використання ядерних матеріалів [11, с. 715].

Разом з цим деякі вчені не виділяють ядерне право в окрему галузь та відносять її норми до права міжнародної безпеки або до міжнародно-правового регулювання економічного і науково-технічного співробітництва [11, с. 716].

Обґрунтованим є висновок, згідно з яким у рамках сучасного міжнародного правопорядку навряд чи виправданий розподіл ядерної безпеки на дві складові – мирну та військову, оскільки поняття ядерної безпеки не може бути однозначним і має різні смислові відтінки: можна вести мову про ядерну безпеку як в широкому розумінні, так і у вузькому, стосовно окремих сфер застосування ядерної енергії [14].

На думку Парамузова О. Г., міжнародна ядерна безпека – це такий стан суспільних відносин, коли існує впевненість у відсутності будь-якого роду ядерної небезпеки, починаючи від можливості радіоактивного забруднення навколишнього середовища та закінчуючи вірогідністю здійснення агресії із застосуванням ядерної зброї [14].

Вчені відзначають, що невирішеною залишається проблема встановлення факту порушення державою своїх обов'язків, у зв'язку з чим потребують розробки стандарти відповідальності щодо ядерної діяльності [12]. Так, у практиці судів в одних випадках при визначенні відповідальності виходять лише з недбалості, в інших – на основі порівняння ризику і користі робиться спроба збалансувати інтереси сторін, нарешті, у деяких випадках відповідальність визначається виходячи лише з самого факту заподіяння шкоди (сувора відповідальність) [12].

В умовах використання ядерної енергії з мирними цілями слід назвати недоліки в галузі режиму цивільно-правової відповідальності за ядерну шкоду, а також відповідальності держав за транскордонну ядерну шкоду. Вчені звертають увагу на невизначеність права на відшкодування у випадку, якщо ядерний інцидент стався внаслідок «дій війни» (acts of war), а також конкретики щодо того, чи включає це поняття терористичні дії [18, с. 445]. На їх думку, необхідно створювати більш гнучке законодавство, оскільки історично склалося так, що воно рідко було предметом спорів, у результаті чого створився негнучкий режим, який може бути змінений лише на конституційному рівні, оскільки міжнародні договори не відіграють належної ролі в регулюванні проблем ядерної відповідальності у сфері використання ядерної енергії, що свідчить про потребу комплексного проведення додаткових досліджень на рівні національного права [18, с. 456].

Таким чином, вченими обґрунтовуються декілька ключових тенденцій: недоцільність на сучасному етапі розмежування мирної та військової складових ядерної безпеки; необхідність зміщення акценту з міжнародно-правового регулювання на національний рівень, зокрема, на удосконалення конституційного регулювання безпеки використання ядерної енергії.

Конституційні засади розвитку правового регулювання безпеки використання ядерної енергії було визначено у Декларації про державний суверенітет України. Проте згадані положення у подальшому не отримали закріплення в Конституції України. Слід відзначити, що у деяких проектах Конституцій питання безпеки використання ядерної енергії посідало одне з пріоритетних місць. Зокрема, у розділі про національну безпеку пропонувалося закріпити норми про без'ядерний статус (ст. 13 Проекту, підготовленого робочою групою Конституційної Комісії Верховної Ради України 1992 р.)

Розвиваючи тезу щодо удосконалення конституційного регулювання безпеки використання ядерної енергії незалежно від цілей такого використання, слід зауважити, що ядерна безпека сформувалась як засіб національної безпеки. Національні законодавства, як правило, не визначають ядерну безпеку як дотримання режиму нерозповсюдження ядерної зброї. У зв'язку з цим зміст поняття ядерної безпеки переважно передбачає безпеку ядерної енергетики, безпеку під час використання ядерної енергії, ядерної та радіаційної безпеки, безпеки персоналу та населення, екологічну безпеку. Водночас, якщо з'ясувати місце ядерної безпеки в системі національної безпеки, то дійдемо висновку, що принцип володіння ядерною зброєю продовжує бути засобом забезпечення національної безпеки, збереження ядерного статусу, підвищення військового престижу, а також засобом політичного стримування (Франція, Росія, Великобританія, Китай, Індія та ін.). Слід враховувати, що ядерний фактор, феномен ядерного мислення становить певну частину політичної та стратегічної культури, ядерне стримування є превентивною стратегією, способом забезпечення суверенітету [13, с. 3–16].

Принцип володіння ядерною зброєю як спосіб забезпечення національної безпеки суперечить принципам сучасної міжнародної безпеки, зокрема, стосовно незастосування ядерної зброї. Це зумовлює значний дисбаланс між забезпеченням національної безпеки країни та міжнародної безпеки загалом, що, на нашу думку, слід визначити як амбівалентність національної безпеки держави. Зокрема, йдеться про декларування та нормативне закріплення принципів ядерної безпеки шляхом відмови від ядерної зброї і, водночас, принципу володіння нею як засобу стримування та забезпечення національної безпеки у деяких внутрішньодержавних доктринах.

Усунення амбівалентності національної безпеки можливе за рахунок закріплення конституційних норм про ядерну безпеку як складову національної та міжнародної безпеки, а також визначення загальних засад безпеки використання ядерної енергії на конституційному рівні. Запропонований підхід сприятиме усуненню протиріч у забезпеченні національної безпеки та міжнародної безпеки. На світовому рівні зазначені проблеми будуть розв'язані за рахунок розробки якісно нового змісту міжнародної угоди на заміну Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, приміром, Конвенції про без'ядерний статус.

Досліджуючи сучасну міжнародну безпеку, вчені дійшли висновку, що головним її фактором є міжнародні конфлікти, в які втягується все більше країн, і підтвердженням цьому є висловлені багатьма дослідниками ідеї щодо можливої третьої світової війни, яка розпочнеться з глобального ядерного біполярного зіткнення як реакції на перманентні збройні конфлікти, оскільки загроза ядерної війни остаточно не зникла і саме міжнародні конфлікти загрожують існуванню людства, що спонукає до створення відповідних міждержавних та наддержавних структур та нової міжнародної системи безпеки [5, с. 16].

Існуюча система забезпечення міжнародної ядерної безпеки «відпрацювала» свій ресурс та вимагає докорінних змін. Зарубіжні вчені, аналізуючи нові виклики режиму ядерного нерозповсюдження, виділяють так звані «кілця розповсюдження» (proliferation rings), засвідчують латентне розповсюдження, коли країни формально притримуються Договору про нерозповсюдження

ядерної зброї, але нарощують ядерні потенціали, продають ядерні технології неядерним країнам, які незаконно розвивають ядерні програми або викрадають ядерні технології, а також сприяють розвиткові країн, які технологічно розвивають власний ядерний потенціал [16, с. 5–6].

Таким чином, ядерна безпека виступає одночасно складовою міжнародної безпеки, яка у науці визначається як сукупність загально визначених і спеціальних принципів і норм, спрямованих на підтримку миру і міжнародної безпеки, припинення актів агресії, забезпечення політичної, військової економічної, екологічної, продовольчої, інформаційної безпеки держав, а також політичної, економічної й соціальної стабільності у світі [6, с. 259–262]. Її елементами є наукові теорії, концепції, доктрини, програми досягнення високого рівня міжнародної безпеки; сукупність міждержавних, державних, громадських організацій та інститутів підтримання миру; сили, засоби та матеріальні ресурси запобігання зростанню небезпеки на міжнародному рівні [6, с. 209].

Протиріччя у забезпеченні національної та міжнародної безпеки проявилися через розвиток збройного конфлікту на східній території України, який розпочався після окупації території АР Крим. Добровільно відмовившись від ядерної зброї, Україна стало жертвою агресії зі сторони однієї з ядерних держав-гарантів її безпеки, територіальної цілісності та суверенітету. Хоча як обґрунтовано відзначається, саме в інтересах зміцнення міжнародної безпеки Україна позбулася ядерної зброї, стратегічної авіації і саме за це отримала гарантії безпеки з боку провідних ядерних держав [1, с. 34].

Слід підтримати думку експертів, що у наступну історичну еру мають бути перевірені проблеми забезпечення прав людини та ядерної безпеки, оскільки психологічна, політична, військова залежність від ядерної зброї як засобу вирішення широкого спектру людських ділем є більш ніж іронією безпеки [17].

За нашими висновком, категорія безпеки повинна стати ключовою у проведенні подальших досліджень проблем використання ядерної енергії та забезпечення адаптації правового регулювання у цій сфері суспільних відносин до сучасних вимог та моделей безпеки.

У цьому контексті загального концептуального удосконалення потребує система конституційних положень статті 17 Конституції України щодо розширення змістової суті поняття «безпеки», яке є загальним стосовно інших конституційних категорій: «оборона», «захист суверенітету», «забезпечення державної безпеки», «захист державного кордону». У зв'язку з цим важливо відмежувати поняття «безпеки» від понять «захисту», «оборони», «державної безпеки». У процесі удосконалення цих категорій доцільно використати наукові розробки стосовно правової категорії конституційної безпеки.

Розвиток правового регулювання безпеки використання ядерної енергії передбачає запровадження єдиного підходу стосовно мирного та військового аспектів використання ядерної енергії, визначення ядерної безпеки як складової національної та міжнародної безпеки, розробки правових механізмів забезпечення юридичних гарантій національної безпеки для країн, що відмовилися від ядерної зброї. Категорія національної безпеки як стану захищеності прав і свобод людини повинна отримати належне конституційне закріплення та стати системоутворювальним чинником розвитку правового регулювання безпеки використання ядерної енергії. Ці питання доцільно передбачити у новій Стратегії національної безпеки України, яку заплановано підготувати в проекті позачергового Послання Президента до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у сфері національної безпеки [7].

Список використаних джерел:

1. Актуальні питання реформування та розвитку структур безпеки і оборони України. Вип. 22 / За заг. ред. академіка НАН України, д. т. н. В. П. Горбуліна. – К. : ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2006. – 176 с.
2. Балюк Г. І. Правові аспекти забезпечення ядерної та радіаційної (радіоекологічної) безпеки / Галина Іванівна Балюк. – К. : Вид-во Міносвіти України «Віпол», 1997. – 196 с.
3. Балюк Г. І. Проблеми формування та становлення ядерного права в Україні : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 ; 12.00.06 / Галина Іванівна Балюк. – К., 2000. – 360 с.
4. Балюк Г. І. Ядерне право України : стан і перспективи розвитку (правові аспекти радіоекології) / Галина Іванівна Балюк. – К. : Вид-во Міносвіти України «Віпол», 1996. – 140 с.
5. Белорус О. Г. Глобальные трансформации и стратегии развития : монография / О. Г. Белорус, Д. Г. Лукьяненко [и др.]. – К. : Ориане, 2000. – 424 с.
6. Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основні галузі : підручник / В. Г. Буткевич. – К. : Либідь, 2001. – 816 с.
7. Глава держави доручив до 18 листопада підготувати проект Послання до Парламенту із визначенням нової Стратегії національної безпеки. – 20.10.2014 // Офіційне інтернет-представництво Президента України Петра Порошенка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.president.gov.ua

8. Гордон Б. Г. Правовые и нормативные основы регулирования ядерной и радиационной безопасности при использовании атомной энергии : учебное пособие по курсу «Безопасность и надежность ЯЭУ» / Б. Г. Гордон ; под ред. проф. В. М. Баранова. – М. : МИФИ, 2000. – 282 с.
9. Йойрыш А. И. Атомное законодательство капиталистических стран : сравнительно-правовой анализ / А. И. Йойрыш, А. Б. Чопорняк. – М. : Наука, 1990. – 319 с.
10. Йойрыш А. И. Атом и право / Йойрыш А. И. – М. : Международные отношения, 1969. – 221 с.
11. Колосов Ю. М. Международное право / Ю. М. Колосов. – М. : Международные отношения, 2005. – 816 с.
12. Крупка Ю. М. Відповідальність держави за транскордонну ядерну шкоду / Ю. М. Крупка // Право України. – 1999. – № 2. – С. 62–65.
13. Манжола В. А. Ядерна політика Франції: Препринт / В. А. Манжола. – К. : НМК ВО, 1993. – 44 с.
14. Парамузова О. Г. Международная ядерная безопасность и проблемы совершенствования национального законодательства Российской Федерации / О. Г. Парамузова // Российский ежегодник международного права 2006. – Санкт-Петербург, 2007. – С. 141 – 153.
15. Президент представил «Стратегию реформ-2020»: Мета реформ – членство в ЄС / Офіційне інтернет-представництво Президента України Петра Порошенка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/31289.html>
16. Chaim Braun. Proliferation Rings: New Challenges to the Nuclear Nonproliferation Regime / Chaim Braun, Christopher Chyba // International Security. – Volume 29. – Number 2. – 2004. – Belfer Center for Science and International Affairs. Harvard University. – P. 5–49.
17. Ken Booth. Nuclearism, Human Rights and Constructions of Security (Part 1) / The International Journal of Human Rights, Vol. 3, No. 2 (Summer 1999) pp. 1–24 ; Vol. 3, No. 3 (Autumn 1999) pp. 44–61.
18. Richard M. Temple. Liability for Nuclear Incidents : Should the UK Now Follow the US Approach / Richard M. Temple, Chistina Penny, Mary Anne Sullivan // Journal of Environmental Law. – Volume 18. – Number 3. – 2006. – Oxford University Press. – P. 443–457.

** Коцюба Руслана Олександрівна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, головний консультант Інституту законодавства Верховної Ради України.*